

Kreiranje bibliotečkih programa podsticanja čitanja namijenjenih djeci

Creating of library programmes with the aim to motivate children's reading

Mr. sc. **Indira Kasapović** Prva gimnazija Zenica
Zenica, Bosna i Hercegovina
indira@vizija.ba

Sažetak

Podsticanje djece na čitanje proizlazi iz savremenog koncepta odgoja za cjeloživotno učenje u kontekstu razvoja pismenosti informacijskog društva. U situaciji kada se sve fokusira na obrazovanje i učenje, te kada jedna od glavnih zadaća biblioteka uz informacijsko opismenjavanje postaje podsticanje čitanja, sve vrste biblioteka trebale bi imati posebno osmišljene programe stimuliranja čitanja namijenjene svim dobnim skupinama u okviru svojih programa. Ovim člankom nastoji se povećati svjesnost o teorijskim i praktičnim problemima vezanim uz podsticanje čitanja kako bi se pridonijelo shvatanju važnosti njegove uloge i složenosti procesa čitanja, jer u literaturi nedostaju konkretnije preporuke te znanstveno utemeljeni i stručno evaluirani programi koji bi mogli poslužiti kao model za izradu bibliotečkog programa, koji bi konačno trebao biti integralni dio obaveznog i sustavnog odgojno-obrazovnog procesa, odnosno vrtičkog i školskog kurikuluma kao i nacionalnog obrazovnog kurikuluma. Podsticanje čitanja nije isto što podučavanje čitanja, ali je ono također složena pedagoško-psihološka aktivnost, koja zahtijeva poznavanje niza općih i specijalnih pedagoških, psiholoških, didaktičkih i metodičkih znanja i vještina, pa je i kreiranje bibliotečkih programa podsticanja djece na čitanje ozbiljna i kompleksna zadaća koja podrazumijeva interdisciplinarni pristup.

Ključne riječi: djeca, biblioteka, čitanje, program podsticanja čitanja, kurikulum.

Abstract

The motivation children to read results from current educational concept for lifelong learning in the framework of developing of information society literacy. When everything is being in focus of education and learning, and when motivation to read becomes one of the main library goals with information-based literacy, all kinds of libraries could be have got programmes created in specific way of stimulation to read with the aim for all the ages, within its programmes. This paper endeavours to raise awareness about theoretical and practical problems connected with attention to read with a view to contribute of understanding of importance its role and complexity of reading process, because there is failed more concrete recommendation and scientific based and professionally evaluated programmes which could be su-

bstantiate as a model of curriculum development being finally as integral part of compulsory education and educational processes, also pre-school education and education system as well as national education curriculum. Motivation to read isn't the same as teaching to read, but it's also complex pedagogical and psychological work which needs knowing of many general and special pedagogical, psychological, didactic and methodical skills, and creating of library programmes to motivate children to read becomes serious and complex task which involves interdisciplinary approach.

Keywords: children, library, reading, programme to motivate reading, curriculum.

Uvod

Sva pitanja vezana uz odgoj i obrazovanje djece i mladih među najvažnijima su za društva koja se nastoje uključiti u globalnu zajednicu zasnovanu na znanju i informacijama. S razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija i ogromnom produkcijom informacija, pitanje podsticanja na čitanje djeteta od najranije dobi i razvoj kulture čitanja ne gubi na značaju kao što se može činiti, nego postaje aktuelnije nego ikada prije. O podsticanju čitanja govori se posljednjih godina u kontekstu diskusija o cjeloživotnom učenju i informacijskoj pismenosti u kojima bi bibliotekari i biblioteke trebali igrati važnu ulogu. Sve to utječe na promjene u pristupu biblioteka prilikom osmišljavanja odgovarajućih programa i usluga. Iako je davanje podstreka u čitanju zajednička zadaća roditelja, škole, vrtića i cijele zajednice, sve vrste biblioteka trebale bi imati posebne programe podsticanja čitanja namijenjene svim dobnim skupinama u okviru svojih programa rada.

Savremena filozofija odgoja djeteta utemeljena na novijim psihološkim spoznajama ali i potrebama modernog društva usmjerena je na dijete i razvijanje njegove individualnosti, kreativnosti i autonomije. Ona podrazumijeva hrabrenje i podsticanje djeteta od najranije dobi u svakom pogledu pa tako i u čitanju. Cilj podsticanja čitanja jeste uvođenje u svijet knjige i čitanja, pažljivo i bez prisile, djelujući tako da dijete zavoli čitanje i uživa u njemu cijeli život, da se koristi tom sposobnošću i vještinom u razne svrhe, što je veoma kompleksna i odgovorna zadaća. Čitanje je ne samo jedna od prvih njegovih kompetencija nego ono utječe na razvoj djetetove ličnosti tako da je poboljšava i formira¹. Zato je važno pitanje ko stimulira čitanje i na koji način, uz pomoć kojih strategija i metoda, kao i šta

¹ Usp. Stričević, I. Reading for Pleasure: what libraries for children and young adults owe to each child and young person and to the society as a whole. Hong Kong: The Chen Yet-Sen Family Foundation, 2007. URL: http://www.chenyetsenfoundation.org/file/speech_content_Ivanka.doc (27.05.2009.)

trebaju znati osobe koje odgajaju djecu i buduće čitaoce. Podsticanje na čitanje jeste za razliku od podučavanja i poučavanja u vještini čitanja čiji je cilj da dijete nauči čitati i da čita s razumijevanjem, dugotrajna aktivnost koja uključuje odgoj, njegovanje motivacije i stvaranje navike, unutarnje potrebe i interesa za čitanje, odnosno zahtijeva strpljenje i upornost ali i odgovarajuće kompetencije onoga ko vodi tu aktivnost. Ona ima slične ali mnogo šire ciljeve i zadaće od same poduke u čitanju. Podsticanje djeteta na čitanje je dakle pedagoška aktivnost koja obuhvata niz komponenti, a odgoj kao ni obrazovanje ne može biti intuitivan i kampanjski posao.

Podsticanje čitanja i kreiranje odgovarajućih programa: neki problemi

Svako konstruktivno promišljanje o nekoj temi počinje definiranjem pojmova, te utvrđivanjem u kojim se okvirima krećemo i kojim alatom služimo. Pretpostavimo li da postoji slaganje o važnosti i korisnim učincima čitanja, znamo li da se u svijetu izvode raznovrsne aktivnosti kojima se razvija vještina, navika i ljubav prema čitanju, te da je misija svih vrsta biblioteka upravo promocija čitanja, sve izgleda jasno i jednostavno. Međutim, ako se pokuša pobliže i temeljitije odrediti područje, moguće je ipak otvoriti niz pitanja na koja nema dovoljno preciznih odgovora, od teorijskih i terminoloških do praktičnih. Isto tako, sve se češće govori o potrebi za podsticanjem čitanja, ali u literaturi nedostaju stručno evaluirani i znanstveno utemeljeni odgojno-obrazovni programi podsticanja čitanja kod djece prema kojima bi se mogao izraditi program konkretne biblioteke i koji bi se kontinuirano provodio uz očekivane pozitivne i mjerljive rezultate. Naravno da programi nisu najvažniji u cijelom procesu, ali bez njih je svaka aktivnost prepuštena pojedinačnoj volji i invenciji pa i neizvjesnom ishodu. Formalni nastavni programi poduke u čitanju tradicionalno su dio školskih kurikulumata, ali oni više nisu dovoljni.

Biblioteka mora programirati i planirati sve svoje aktivnosti, odnosno za svaku vrstu aktivnosti kreirati poseban plan i program koji se temelji na najvažnijim međunarodnim i lokalnim dokumentima i smjernicama, te na poslanju i ciljevima konkretne biblioteke, ali sve to mora biti usklađeno i sa standardima struke, odnosno utemeljeno na odgovarajućim znanstvenim spoznajama. U kontekstu naglašavanja potrebe cjeloživotnog učenja i razvoja društva koje uči naglasak se prenosi sa izgradnje i organizacije zbirki na korisnike i razvoj usluga za različite skupine, te na prava svih korisnika na informaciju, pa se kao nužnost nameće aktivan i kontinuiran rad bibliotečkog osoblja koji mora biti planiran i poduprt odgovarajućim programom. Budući da se sve fokusira na obrazovanje i učenje, tako i biblioteka više nije isključivo kulturna nego i informacijska ustanova koja sve više preuzima edukativnu funkciju, odnosno preuzima elemente odgojno-obrazovnog rada. Kada je riječ o bibliotečkim programima podsticanja čitanja, moguće je izdvojiti nekoliko pitanja uz koja se vežu stanovite nedoumice. Među prvima je pitanje postoji li već neki određen, posebno kreiran i znanstveno-stručno utemeljen program po kojem biblioteke i bibliotekari mogu dugoročno realizirati aktivnost podsticanja čitanja kao

što je naprimjer školski obrazovni program, ili se pod tim pojmom najčešće misli na povremene priredbe, projekte i druge kulturne aktivnosti biblioteke. Nadalje, koja je adekvatna metodologija rada koja se primjenjuje u odgoju čitalaca odnosno korisnika biblioteke i koji su to sadržaji i ciljevi koje treba realizirati. Konačno, pitanje je koja su specijalna stručna znanja i vještine za izvođenje ovih zadaća, jer je doista riječ o stručnom odgojno-obrazovnom radu koji pretpostavlja određene kompetencije. Ako se problem promatra u širem kontekstu, postavlja se pitanje da li bi se ova aktivnost trebala realizirati kao sastavni dio vrtičkog i školskog kurikulumata ako se žele postići trajniji efekti, ili pak u okviru ukupne nacionalne politike razvoja pismenosti. Ipak, nisu li sve vrste biblioteka već dovoljno uključene ispunjavanjem postojećih tradicionalnih i savremenih zadaća? Na ova i neka druga pitanja važno je dati relevantne odgovore da bi se mogli kreirati i realizirati učinkoviti bibliotečki programi podsticanja čitanja namijenjeni svim dobnim skupinama, a posebno djeci kao naosjetljivijoj korisničkoj skupini. Samo rad koji se temelji na odgovarajućem programu što uključuje više komponenta može donijeti određeni uspjeh.

Smjernice za razvoj biblioteka i bibliotečkih usluga međunarodne bibliotekarske udruge tretiraju neke aspekte ovoga problema a i neki primjeri dobre prakse u svijetu pokazuju kako treba djelovati, ali stručna literatura bavi se uglavnom promocijom a ne podsticanjem čitanja². To je ipak mnogo zahtjevnija aktivnost o kojoj se sve češće govori kao o jednoj od glavnih zadaća savremenih biblioteka. Kada je riječ o obrazovanju korisnika školskih biblioteka u „IFLA/UNESCO Smjernicama za školske biblioteke“ navodi se da bi se obrazovanje trebalo izvoditi kroz određene dobro osmišljene i uravnotežene kurseve odgovarajućeg obima za nastavnike i učenike, koji se realiziraju progresivno, kroz stupnjeve i nivoe, te da su glavne nastavne oblasti bibliotečkog obrazovanja znanje o biblioteci, vještine traženja informacija i motivacija za korištenje informacija³. U ovim smjernicama ponuđen je model programa za stjecanje vještina učenja i informacijske pismenosti. Međutim, time je dato samo djelomično rješenje. Ponekad se u starijoj literaturi nalaze neka dublja teorijska razmatranja o ovoj temi nego u novijoj koja ostaje na površini problema ili ga osvjetljava samo s jednog stajališta. Ipak, i jedna i druga najčešće se zadržavaju na edukaciji korisnika za bibliotečku i informacijsku pismenost ili na intuitivnom pristupu kojim se općenito afirmira čitanje kao korisna navika i preporučuje bibliotekarima promicanje čitanja kao stalna aktivnost. U literaturi nedostaju ne samo cjeloviti odgojno-obrazovni bibliotečki programi koji služe kao model i uzor bibliotekama, nego se ne definiraju dovoljno jasno pojmovi i aktivnosti povezani s njegovanjem motivacije za čitanje, niti se daju konkretne preporuke o tome kako i na koji način podsticati djecu na čitanje u bibliotekama, kako ih motivirati na čitanje, kako otkrivati, usmjeravati i razvijati interese za čitanje,

2 Usp. Kasapović, I. Podsticanje čitanja kod djece i mladih : kako odgovoriti na njihove savremene potrebe, zahtjeve i prava. // *Bosniaca* : časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine 14,14(2009), str. 50-58.

3 Usp. IFLA/UNESCO Smernice za školske biblioteke. // *Glasnik Narodne biblioteke Srbije* 1(2005). URL: http://www.nbs.bg.ac.yu/view_file.php?file_id=1282 (05.09.2008.)

kako pratiti i vrednovati učinke te aktivnosti, da li sve ovo uključuje i poduku u čitanju, i tako dalje.

Šta je čitanje, kakva je to aktivnost i šta ona obuhvata? Koja je relevantna definicija čitanja? Koje su vrste čitanja? Brojna su istraživanja o čitanju u svijetu, postoje mnoge organizacije i udruge koje se bave isključivo promidžbom i podsticanjem čitanja. Neki autori smatraju da je savremeni pojam čitanja obuhvaćen u pojmu pismenosti onako kako tvrdi M. Gorman. Pismenost je prema tome cjeloživotni proces učenja čitanja i pisanja, koji uključuje stalno produblivanje i usavršavanje znanja nakon što se savlada mehaničko čitanje i pisanje, jer su čitanje i pisanje međusobno zavisne vještine.⁴ Ako je tako, kako onda pravilno i djelotvorno podsticati čitanje? Da li je to uopće potrebno? Šta se podrazumijeva pod davanjem podstreka u čitanju, kakva je to aktivnost i koji su njezini ciljevi? Koje su biblioteke najodgovornije za njezino izvođenje? Koje su prijatnje čitanju? Gorman smatra da je najveća prijatnja čitanju apismenost masa uspavanih tehnologijom koja se najčešće koristi u svrhu jeftine zabave.⁵ On vjeruje da upravo biblioteke imaju važnu i nezamjenjivu ulogu u podsticanju i razvijanju čitanja, ali takođe smatra da su mnoge od njih propustile ispuniti tu ulogu koliko su mogle.⁶

Poznato je da je čitanje kompetencija koja je potrebna u korištenju svih medija, a ne samo u interakciji sa štampanim tekstom i da su čitačke vještine neophodne za napredovanje u obrazovanju. Međutim, čitanje nije samo primanje informacija iz pisanog teksta nego mnogo više od toga⁷. Djelotvorno podsticati čitanje, a nemati na umu pitanja kako i koga, nemati svijest o svrsi i ciljevima, nemati instrumente i sredstva za postizanje ciljeva, te voditi računa o uspješnosti - nije moguće. Riječ je dakle o kompleksnom problemu čija artikulacija i izvođenje odgovarajućih zaključaka nužno nameće interdisciplinarni pristup. Svi odgojno-obrazovni ciljevi izvode se tradicionalno kroz nastavni proces utemeljen na određenim didaktičko-metodičkim načelima, uz stručno pedagoško vođenje učenika/odgajnika od strane pedagoga/predavača, koji realizira određene programske sadržaje. Ako se žele postići pozitivni efekti u bilo kojoj odgojnoj aktivnosti potrebno je poznavati barem osnovne mehanizme i osobine toga procesa. Podsticanje čitanja obuhvatnija je i šira aktivnost nego što se obično misli. Iako nije riječ o podučavanju čitanja koje je integralni dio obrazovnog kurikulumu, ipak se radi o složenoj pedagoško-psihološkoj aktivnosti koja od izvođača i kreatora traži poznavanje niza općih i specijalnih pedagoških, psiholoških, didaktičkih i metodičkih znanja i vještina. Takva aktivnost trebala bi biti sastavni dio ukupnog odgojnog procesa koji ima svoj tok, zakonitosti, ciljeve i sredstva, a nikako nešto kampanjsko, kratkotrajno i prepušteno pojedinačnoj volji. Radi postizanja mjerljivog uspjeha mora se djelovati na osnovu određenih planova, programa i sadržaja utemeljenih na znanstvenostručnim spoznajama i odgovarajućoj metodologiji koja će postepeno dovoditi do cilja, te pratiti tok napredovanja i vrednovati rezultate. Inače, podsticanje čitanja može se smatrati i jednom od pedagoških metoda u procesu bu-

đenja i razvijanja interesa za učenje kod djece. Općenito, podsticanje, hrabrenje i podrška, te postepeno razvijanje trajne motivacije za čitanjem i učenjem, načini su odgoja zdrave i društveno angažirane ličnosti koji bi trebao biti obavezan i obavezujući za sve one koji sudjeluju u tom procesu.

Svaka uspješna odgojno-obrazovna aktivnost pretpostavlja određene kompetencije osoba za izvođenje toga zadatka. Ako se od bibliotekara očekuje da stimuliraju čitanje i odgajaju budućega čitaoca, oni bi morali biti bibliotekari-pedagozi, a konkretna aktivnost mogla bi biti subordinirana bibliopedagogiji. Taj izraz je u upotrebi u slovenskom školskom bibliotekarstvu, a na prostoru ostalih zemalja regije taj se termin slabo koristi. Prema jednoj definiciji, bibliopedagogija je odgoj i obrazovanje s knjigom i za knjigu, a u novije vrijeme češće se navodi da je bibliopedagogija planirani, namjenski pedagoški rad s učenicima za upotrebu biblioteke, bibliotečke građe i informacijskih izvora.⁸ Ovo je jedna od mogućih definicija, ali ona još uvijek ne uključuje aktivnost podsticanja čitanja i djelovanje bibliotekara u smjeru razvijanja čitalačkih navika i interesa učenika, te neke druge aspekte. Takođe, takvu bi aktivnost trebalo ne samo stručno voditi, nego pratiti i vrednovati, jer su odgoj i obrazovanje uvijek ciljne djelatnosti koje moraju donijeti određene uspjehe i rezultate. Kako pratiti i vrednovati rezultate te voditi evidenciju o tome, jedno je od važnih pitanja u cijelom procesu. Izbor modela rada s „odgajanicima“ postaje značajan aspekt problema, jer savremena pedagogija sugerira modelski pristup odgoju i nudi nekoliko modela, od kojih je neki uz prilagodbe moguće primijeniti u radu s djecom u biblioteci.⁹

Sporno je i to da li bi ovako složenu aktivnost trebao realizirati „renesansno obrazovan“ bibliotekar koji posjeduje interdisciplinarna znanja ili usko specijaliziran bibliotekar-pedagog. To je naročito važno kada je riječ o djeci i mladima jer su to posebno osjetljive skupine. Moguće je da bi rad na stimuliranju čitanja bio još efikasniji ako bi program čitanja obuhvaćao biblioterapeutski rad i druge oblike savjetodavnog rada s najmlađim korisnicima, jer je biblioterapija zasigurno primjenjiva u toj osjetljivoj dobi. I konačno, ako postoje dva osnovna tipa čitanja s obzirom na njegovu namjenu funkcionalno i čitanje iz užitka¹⁰, možemo li tvrditi da bi se morali razlikovati program a možda i metoda podsticanja čitanja radi užitka i onaj iz funkcionalnog čitanja, odnosno, da bi možda trebalo da jedan izvodi dječji a drugi školski bibliotekar jer sadržaji i ciljevi rada sigurno bi bili različiti? Možda bi se bibliopedagogija mogla služiti specijalnom metodom koja bi bila svojstvena samo njoj, nekom vrstom majeutičke metode u sokratovskom smislu?

Za otkrivanje uzroka nedovoljne pažnje posvećene podsticanju čitanja i nedostatka bibliotečkih programa, možda je indikativno to da se u literaturi i javnom govoru ponekad može primijetiti neka vrsta personificiranja biblioteke kao

4 Usp. Gorman, M. Postojana knjižnica : tehnologija, tradicija i potraga za ravnotežom. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2006., str. 42.

5 Isto, str. 120.

6 Isto, str. 46.

7 Usp. Stričević, I. Nav. djelo.

8 Usp. Steinbuch, M. Uključenost djelatnosti školske knjižnice i knjižničnog informacijskoga znanja u nastavne programe predmeta. URL: http://www.knjznicari.hr/UDK02/images/4/4e/Uklju%C4%8Denost_djelatnosti_%C5%A1kolske_knji%C5%BEnice_i_knji%C5%BEni%C4%8Dnog_informacijskoga_znanja_u_nastavne_programe_predmeta_-_Majda_Steinbuch.ppt (23.04.2009.)

9 Usp. Stevanović, M. Predškolska pedagogija : prva knjiga. Tuzla: R & S, 2001. Str. 221.

10 Usp. Stričević, I. Nav. djelo.

ustanove i zbirke informacijskih izvora, kao da se smatra da biblioteka može bez odgovarajućeg osoblja, njegove stručnosti i djelotvornog angažmana, obavljati tu zadaću samim svojim postojanjem. Govori se o ulozi biblioteke, utjecaju biblioteke, aktivnostima biblioteke, i tako dalje, a ne o ulozi i utjecaju bibliotečke djelatnosti ili bibliotekara. Tome se može prigovoriti da analogno tvrdnji da posjedovati knjige i čitati ih nije isto, postojanje biblioteke i dostupnost njezinog sadržaja ne osigurava automatski i načitanost njezinih korisnika. Istina je da je dobro opremljena biblioteka i pristup raznim materijalima i izvorima informacija stimulativna okolina za razvoj kulture čitanja, ali je radi demistificiranja i depersonificiranja biblioteke neophodno isticati da sama biblioteka sa svojim zbirkama i uslugama predstavlja tek materijalnu osnovu za eventualno buđenje interesa za čitanje i prvu stepenicu u nekom obuhvatnijem radu s aktuelnim i potencijalnim korisnicima bibliotečkih usluga. Za učinkovito podsticanje čitanja potreban je kompetentan, primjereno educiran i motiviran kadar koji će postepeno na osnovu odgovarajućeg programa djelovati prema određenim ciljevima.

Konačno, čini se da je mnogo „mitova“ i predrasuda povezano upravo s čitanjem, što ometa izgradnju ispravnog stava prema učenju čitanja i podsticanju na čitanje. Neki autori navode da su među najvećim zabludama tvrdnje da je učenje čitanja prirodan proces i da će sva djeca na kraju naučiti da čitaju samo ako im se da dovoljno vremena.¹¹ Često se ističe da je dovoljno da djeca budu okružena raznovrsnim pisanim materijalima pa će s vremenom naučiti čitati prirodno kao što uče govorni jezik koji se inače veoma razlikuje od pisanog. Protiv takve tvrdnje govore neki podaci prema kojima je pored najboljih nastojanja američkog društva u pravcu razvoja pismenosti i dalje ogroman broj odraslih osoba nepismen a gotovo četvrtina učenika četvrtog razreda ne posjeduje ni osnovne vještine čitanja.¹² Učenje čitanja nije nimalo lako i zahtjeva određene upute od najboljih i najvještijih učitelja, a podsticanje djece na čitanje čini se još težim i sofisticiranijim poslom. Kod podsticanja čitanja za razliku od podučavanja čitanja, koje se izvodi frontalno i grupno primjenom raznih nastavnih metoda u okviru nastavnog procesa prema utvrđenim programima i planovima, uz postupnost i sistematičnost najvažniji je izbor adekvatnog podsticaja u interaktivnom i interpersonalnom procesu, pa pristup mora biti individualiziran kao što su individualne mogućnosti, interesi i želje svakog pojedinačnog djeteta. Napredovanje u čitanju i njegovanje motivacije za čitanje uključuje i suočavanje s raznim preprekama i poteškoćama, pa je potrebno uložiti napor i jačati volju za njihovo savladavanje.

Nesporno je da biblioteke nisu osamljena ostrva nego pripadajući nacionalnoj bibliotečkoj i obrazovnoj mreži one čine dio kulturnog i obrazovnog sustava jedne zemlje. One stoga ne mogu učinkovito samostalno djelovati nego im je nužno partnerstvo zajednice¹³. Isto tako, razvijanje pozitivnog stava prema čitanju trebalo bi biti dio politike razvoja

kulture pismenosti cijele zajednice i jedan od prioriteta u njezinom sustavu vrijednosti. Ako društvo smatra da je čitanje dobro i poželjno, da je vrijednost samo po sebi, da se njime postiže zajednička korist i napredak, ako razvija mehanizme podsticanja svojih članova raznim oblicima javnog djelovanja i pristupom raznovrsnim materijalima, onda će biti lakše i jednostavnije njegovati te vrijednosti kod pojedinaca, a pogotovo kod djece i mladih. Iz svakodnevnog života razvidna je potreba za kontinuiranom realizacijom atraktivnih nacionalnih i lokalnih kampanja koje podstiču čitanje kod svih članova zajednice i svih dobnih skupina, čime se postiže neka vrsta reklamiranja čitanja. Međutim, za biblioteke i njihove djelatnike sve to ipak nije dovoljno ako istovremeno nema odgovarajućeg ulaganja u obrazovanje bibliotečkog kadra, u bibliotečke zbirke i usluge.

U savremenome informacijskom, umreženom i multikulturnom društvu obrazovanje, kojega je čitanje važan dio, postepeno zauzima sve značajnije mjesto u ljudskom životu, a tradicionalna podjela života na razdoblja djetinjstva i mladosti posvećenih školovanju, zrelo radno doba i umirovljenje, više ne odgovara zahtjevima budućnosti.¹⁴ Danas niko ne može očekivati da će u mladosti steći početni fundus znanja koje će mu potrajati za cijeli život, jer brze promjene koje se događaju u svijetu zahtijevaju da se znanje stalno osavremenjuje. Time pitanje kada početi s obrazovanjem postaje izlišno, jer koncept cjeloživotnog učenja podrazumijeva da učenje traje čitav život – od rano djetinjstva do duboke starosti. Imperativ cjeloživotnog obrazovanja nameće imperativ preispitivanja mjesta i uloge savremenih biblioteka te nove oblike rada svim vrstama biblioteka. Međutim, bez jasnijeg i obuhvatnijeg definiranja i razgraničavanja pojmova i aktivnosti povezanih s podsticanjem čitanja kod djece, što je samo prvi korak prema kreiranju odgovarajućih bibliotečkih programa, nije moguća niti organiziranija aktivnost kojom se mogu ostvariti određeni ciljevi. Naravno, to ne može biti prepreka da se čitanje kao korisna i vrijedna aktivnost promovira i podstiče u porodici, vrtiću, školi, bibliotekama, udrugama i drugim društvenim skupinama, u užoj i široj zajednici koja učestvuje u razvijanju kulture čitanja i pismenosti u skladu sa zahtjevima modernog građanskog društva.

Razvojne osobine za usvajanje vještine čitanja

Savremeno koncipirani bibliotečki programi, kao i drugi programi namijenjeni djeci, podrazumijevaju dobro poznavanje općih razvojnih i psihofizičkih osobina djeteta. Oni moraju imati uvid u potrebe i mogućnosti djeteta da bi se u skladu s njima mogli planirati odgovarajući podsticaji i briga za djetetov razvoj. Primjereno utjecati na razvoj znači poznavati razvojne osobine i tok razvoja djeteta kako bi se moglo znati šta podržati, šta podsticati i šta očekivati u određenoj dobi djeteta.¹⁵ Takođe, svako bavljenje djetetom traži i praćenje napredovanja u razvoju i vrednovanje vlastitog utjecaja na dijete.

11 Usp. Wren, Sebastian. Ten Myths About Learning To Read. URL: <http://www.readingrockets.org/article/351> (20.10.2010.)

12 Isto.

13 Usp. Stričević, I. Kultura čitanja i pismenosti : pogled iz međunarodne perspektive. URL: <http://www.hkdrustvo.hr/hr/skupovi/skup/122> (23.04.2009.)

14 Usp. Učenje blago u nama : izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće. Zagreb: Educa, 1998. Str. 109.

15 Usp. Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi : priručnik za odgojitelje, roditelje i sve koji odgajaju djecu predškolske dobi. / Starc, Branka... [etc.]. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004. Str. 8.

Najvažniji djetetov zadatak u početnom obrazovanju jeste usvajanje vještine čitanja, čije mu savladavanje otvara vrata za većinu kasnijeg učenja. Psiholozi čitanja ističu da je čitanje veoma složena psihička aktivnost koja ovisi o nekoliko sposobnosti i vještina koje se postepeno razvijaju. Učenje čitanja nije samo učenje jezika, pa je riječ o zahtjevnom i dugotrajnom procesu. Ono što se obično naziva čitanjem jeste zadnja faza u nizu onih koje je potrebno savladati.¹⁶ Koje je pravo vrijeme za početak učenja čitanja? Ranije nije postojala saglasnost oko toga koja je životna dob najpogodnija za podučavanje čitanja pa se tvrdilo da je za početak usvajanja vještine čitanja potrebna spremnost, odnosno mentalna zrelost djeteta koja se dostiže sa 6,5 godina, a pristalice učenja M. Montesouri smatrali su da je optimalna dob za početak učenja čitanja između 4,5 i 5,5 godina¹⁷. Novija psihološka istraživanja pokazuju da je za pravilan razvoj čitačke vještine potrebna priprema koja započinje od najranije dobi djeteta i koja podrazumijeva razvoj tzv. predčitačkih vještina.¹⁸ Riječ je dakle o procesu koji ima nekoliko faza i koji traje nekoliko godina. Neki savremeni psiholozi naglašavaju da za razvoj vještine čitanja nisu dovoljne opće misaone vještine nego su potrebne neke specifične vještine među kojima su najčešće: poznavanje slova, razlikovanje lijevog i desnog, kontrola pokreta očiju, svijest o riječima kao posebnim simbolima i fonološka svjesnost¹⁹.

Već od rođenja bebe počinju stjecati znanja i vještine koje će pridonijeti razvoju čitanja i učenju jezika. Kao što je govor krajnji proizvod dugog učenja jezika a ne njegov početak, iako djeca ne počnu govoriti prije nego što napune prvu godinu²⁰, tako ni čitanje ne počinje nego završava djetetovim samostalnim čitanjem. Bebe kojima roditelji redovno pričaju i čitaju nauče komunikacijske vještine na kojima se gradi jezik u „predjezičnim fazama“ znatno prije nego što počnu govoriti, pri čemu roditeljsko podsticanje može imati značajne pozitivne učinke. U skladu s ovim spoznajama glavna odgovornost za početni razvoj vještine čitanja i stava prema čitanju prelazi sa učitelja, za kojega se ranije smatralo da je najodgovorniji za poduku iz čitanja na porodicu i odgojne institucije²¹, a mijenjaju se i bibliotečke usluge u kojima se ukida donja dobna granica korisnika i osmišljavaju posebni programi koji uključuju porodice i bebe.

Iako je još daleko do formalne nastave učenja čitanja i pisanja, s podsticanjem i podukom treba početi od najranije dobi. O tome govore i IFLA-ine „Smjernice za knjižnične usluge za bebe i malu djecu“ u kojima se naglašava da pričanje priča i čitanje naglas u prva 24 mjeseca djetetovog

života pozitivno utječe na razvoj mozga²². Za pravilno i primjereno stimuliranje čitača-početnika potrebno je poznavati razvoj nekih psihičkih funkcija koje su značajne za učenje čitanja, te metode i postupke koje je najbolje primijeniti. Međutim, teškoću predstavlja to što nema slaganja u vezi s podjelom na dobne skupine i faze u ovladavanju vještinom čitanja kao što je to slučaj naprimjer u tjelesnom i sportskom odgoju. Većina autora navode da se ta vještina najbolje usvaja i automatizira u periodu između treće i desete godine života. M. Čudina-Obradović smatra da se predčitačke vještine usvajaju od 3. do 7. godine života djeteta, a čitačke vještine se usavršavaju i automatiziraju do 10. djetetove godine.²³

Inače, razvojna psihologija ovu životnu dob dijeli na dvije kategorije: predškolsku dob od 3 do 6 godina i školsku dob djeteta od 7 do 12 godina²⁴. Razvoj djeteta opisuje se s više različitih aspekata: fizičkog, kognitivnog i perceptualnog, te psihosocijalnog ili socioemocionalnog.²⁵ Za čitanje su značajne karakteristike kognitivnog i socioemocionalnog razvoja, iako se karakteristike ne mogu promatrati izolirano. Dijete do kraja treće godine toliko razvije govor da može bez teškoća izražavati svoje želje i osjećaje, da može oblikovati misli i razgovarati, tj. dovoljno je zrelo da može nastupati kao individua i stupati u svjestan kontakt s drugim ljudima. Tada prelazi u razdoblje predškolskog djeteta, sve više se socijalizira, njegova inteligencija naglo se razvija, a samostalnost je sve veća. U tom periodu svoga razvoja dijete proširuje krug ljudi s kojima stupa u dodir, te tako znatno proširuje iskustva, sposobnost opažanja i zaključivanja. Polazak u školu označuje početak nove etape u kojoj se dijete privikava na sustavan rad i na suradnju u kolektivu sebi jednakih. Navikava se na pravila života u zajednici, stječe sistematizirano znanje o svijetu i životu i usvaja osnovne socijalne vještine. Plansko učenje unapređuje misaone funkcije djeteta, osposobljava ga za logično mišljenje i zaključivanje, obogaćuje njegov intelekt apstraktnim pojmovima i uveliko proširuje njegov rječnik.

Dijete se lakše prilagođava svojoj okolini što brže stječe razne motorne navike kojima se snalazi u životnoj sredini. Navike su automatizirane radnje koje se u djetinjstvu postepeno formiraju da bi se održale manje ili više tokom cijeloga života. Prve navike se javljaju same od sebe, bez većeg udjela procesa učenja, ali što su navike složenije dijete u sve većoj mjeri mora primjenjivati učenje, vježbu i oponašanje drugih da bi ih steklo. Takve navike koje su više rezultat učenja nego spontanog rasta djeteta su govor, čitanje i pisanje. Na stjecanje vještina i navika mnogo utječe i stimuliranje, a poznato je da su pohvala, priznanje i nagrada najbolji podsticaj na vježbu kod djece.²⁶ Metoda podučavanja i načini podsticanja razvoja neke vještine utječe na to koliko će učenje biti uspješno. Dijete ne uči novu radnju odjednom nego postepeno, a učenje brže

16 Usp. Čudina-Obradović, M. Igrum do čitanja : igre i aktivnosti za razvijanje vještina čitanja u djece od 3. do 10. godine života. Zagreb: Školska knjiga, 1996. Str. 43.

17 Usp. Žiropađa, Lj. Usvajanje vještine čitanja. URL: <http://citanje.webs.com/tekstovi/ucenjecitanja.pdf> (30.09.2010.)

18 Usp. Čudina-Obradović, M. Nav. djelo, str. 9.

19 Usp. Žiropađa, Lj. Nav. djelo.

20 Usp. Howe, M. J. A. Psihologija učenja : priručnik za nastavnike. Jastrebarsko : „Naklada Slap“, 2002., str.14.

21 Usp. Maleš, D.; Stričević, I. Literacy Starts at home in early Childhood. // Literacy without Boundaries: Proceedings of the 14th European Conference on Reading, Zagreb, Croatia 2005. / eds. Gerry Shiell, Ivanka Stričević and Dijana Sabolović-Krajina. Osijek: Croatian Reading Association, 2007. Str. 77-82. URL: http://www.hcd.hr/datoteke/Zagreb_Conference_Proceedings.pdf (28.05.2009.)

22 IFLA/UNESCO Guidelines for Library Services to Babies and Toddlers. URL: <http://www.ifla.org/en/publications/guidelines-for-library-services-to-babies-and-toddlers> (28.05.2009.)

23 Usp. Čudina-Obradović, M. Nav. djelo, str. 20.

24 Usp. Hwang, P.; Nilsson, B. Razvojna psihologija : od fetusa do odraslog. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2000. Str. 32.

25 Isto, str. 62.

26 Usp. Howe, M. J. A. Nav. djelo, str. 106.

napreduje što je veće zadovoljstvo što ga dijete postiže naučenom radnjom. Ako osjećaj ugone, odnosno pohvala, priznanje ili neki drugi oblik zadovoljstva nastupa neposredno poslije završenog čina, učenje će brže napredovati nego u slučaju kada dijete mora izvjesno vrijeme čekati da osjeti korist od svoga novog ponašanja. Jedna nedavna studija pokazala je da pažljivo odabrana nagrada, kao što je npr. knjiga može podržati a ne „potkopavati“ motivaciju za čitanje.²⁷ Podsticanje čitanja vezano je uz savlađivanje prepreka i dugotrajno navikavanje na ulaganje napora, odnosno uz razvijanje pozitivnih stavova prema čitanju, jačanje volje i samopouzdanja. Ako dijete osjeti uspjeh i ugodu neposredno nakon ulaganja truda ono će jačati svoje samopouzdanje i emocionalnu stabilnost te graditi pozitivan stav prema čitanju. U procesu učenja veoma je važno svjesno ponavljanje onoga što se uči jer ponavljanje učvršćuje novi proces u živčanom sustavu koji se ispoljava novom aktivnošću organizma. Motivacija za učenje proizlazi iz potrebe djeteta da se identificira s okolinom, najprije s njenim odraslim članovima, a onda i sa svojim vršnjacima, odnosno s nešto starijom djecom. Tek u kasnijem djetinjstvu javljaju se u psihi djeteta uz emocionalne još i intelektualne motivacije za učenje, to jest interes za određeni sadržaj učenja.²⁸

Bibliotekari i stručnjaci koji kreiraju programe podsticanja čitanja namijenjene djeci od najranije dobi trebali bi dobro razumjeti dijete i poznavati neke najvažnije psihološke i pedagoške činjenice. Međutim, pitanje je u kojoj bi mjeri bibliotekar trebao poznavati ne samo opća psihofizička i razvojna obilježja dobi kojoj je namijenjen program, nego i pojedinačna psihološka svojstva „svojih“ korisnika, kao što su: specifične sklonosti i interesi, stupanj intelektualne i emocionalne zrelosti, stupanj razvoja čitačke vještine i navika, kulturne, porodične i socijalne prilike, eventualni deficiti i teškoće povezane s čitanjem, i tako dalje? I bibliotečki programi bi možda trebali voditi računa o dinamičkoj prirodi djeteta, o njegovom prošlom iskustvu, o crtama njegove ličnosti, stupnju inteligencije i sposobnostima, o sveukupnoj sredini u kojoj se razvija, i posebno o njegovim interesima, potrebama i željama, općenito o onome što je zajedničko svoj djeci, ali i onome po čemu se individualno razlikuju da bi ih se moglo motivirati i pravilno voditi.

Buđenje interesa i razvoj motivacije za čitanje

Napredni psiholozi već odavno tvrde ono na čemu se u novije vrijeme insistira, naime da se temelj pravilnog odgoja djeteta svodi na jednostavne zahtjeve: neprestano hrabrenje i stimuliranje, te topao osjećajni odnos prema njemu, poštovanje njegove ličnosti i prihvaćanje njegove individualnosti²⁹. Neki autori čak naglašavaju da djeca rastu i napreduju od ljubavi i podrške³⁰. Isto tako, stalno hrabrenje i podsticanje djeteta bitni su činioci napredovanja u procesu učenja jer što ih se više hrabri djeca brže i

bolje uče. Međutim, uspjeh u učenju ne ovisi od bilo kakvog podsticaja, nego od podsticaja koji odgovara dobi i psihološkoj strukturi ličnosti djeteta. Takođe, kako ističu psiholozi motivacije, podsticanje ne može biti kampanjski posao, već studiozan i sistematičan rad praćen planskom opservacijom ponašanja odgajnika ili učenika³¹.

Djelotvoran bibliotečki program podsticanja čitanja namijenjen djeci pretpostavlja i odgovore na neka od sljedećih pitanja: koje su potrebe i interesi koji motiviraju dijete na čitanje, koje ciljeve ono želi postići, koja je to aktivnost bibliotekara koja treba izazvati motivaciju, razviti interes za čitanje i naviku čitanja kod djece, i tako dalje. Tako dolazimo do jednog od najznačajnijih pitanja kada je riječ o podsticanju čitanja – pitanja motivacije. Istraživanja pokazuju da je motivacija ključni faktor u uspješnom čitanju.³² Inače, motivacija je *condicio sine qua non* svakog učenja pa tako i čitanja. Psiholozi ističu da dijete mora biti motivirano da bi učilo, da se u učenju bolje napreduje ako je subjekt motiviran, te da je problem motivacije centralni kako u pedagoškoj psihologiji tako i u metodikama pojedinih predmeta koji se izučavaju u školi.³³ Radi postizanja uspjeha u podsticanju potrebno je poznavati faktore koji utječu na motivaciju, te sredstva za razvoj motivacije i njihov utjecaj na uspjeh u čitanju. Šta je to što motivira dijete na učenje? Koji su to najvažniji motivi koji utječu na dječje ponašanje? Kako i u kojoj mjeri možemo utjecati na buđenje i razvoj interesa za čitanje? Kojim načinima i sredstvima? Mnogo je različitih pristupa u savremenim psihološkim istraživanjima i različitih pedagoških metoda.

Ako uzmemo u obzir da su ciljevi podsticanja čitanja da čitačka vještina postane navika čitanja, odnosno da se razvije unutarnja potreba i interes za čitanje, da se razvijaju efikasne strategije čitanja s ciljem sve boljeg razumijevanja, kritičkog prosuđivanja i estetskog uživanja, onda se nameće kao nužno stručno pedagoško vođenje. Motivacija i interesi su pojmovi koji se često upotrebljavaju u diskusijama na temu čitanja. U bibliotekarstvu se rade istraživanja o čitalačkim potrebama, interesima i navikama, ali ipak nije posvećena odgovarajuća stručna i znanstvena pažnja samoj motivaciji, interesu i ostalim pojmovima koji su povezani s njima, kao što su stavovi, želje, motivi, te pitanjima kao što su načini buđenja interesa, te usmjeravanja, vođenja, jačanja i razvijanja motivacije za čitanje. Sve su to komponente procesa pedagoškog vođenja značajne za podsticanje čitanja i njegovanje motivacije za čitanje u koji bi one trebale biti uključene. Ovo je inače tema psihologije motivacije, ali s naglaskom na motivaciju za školsko učenje i nastavu. Psiholozi pokušavaju preciznije definirati pojam interesa pod kojim podrazumijevaju manifestirani interes, odnosno interes koji se dobiva na osnovi upitnika. Interesi su povezani s motivacijom u širem smislu, te s pojmom afekta, odnosno osjećanja, emocije, čudi i temperamenta. Navodi se da je interes uvjetovan emocionalnom privlačnošću nekog objekta ili aktivnosti, dok nastavnici pod interesom najčešće podrazumijevaju

27 Usp. Gambrell, L.; Marinak, B. Reading Motivation : What the Research Says. 2009. URL: <http://www.readingrockets.org/article/29624> (19.10.2010.)

28 Usp. Howe, M. J. A. Nav. djelo, str. 107.

29 Usp. Košiček, M.; Košiček, T. I vaše dijete je ličnost. Zagreb: Panorama, 1967. Str. 43.

30 Usp. Howe, M. J. A. Nav. djelo, str. 106.

31 Usp. Babić, V. Đ. Humanistički aspekti razvijanja motivacije u procesu rada i učenja. Sarajevo: Svjetlost, 1977. Str. 47.

32 Usp. Gambrell, L.; Marinak, B. Nav. djelo.

33 Usp. Rakić, B. Motivacija i školsko učenje. Sarajevo: Svjetlost, 1977. Str. 12.

buđenje i održavanje pažnje. Kada se njeguju interesi treba djelovati tako da se ugodna emocionalna iskustva vezuju uz nastavne sadržaje, methodske postupke i slobodne aktivnosti. Tada se dolazi do pitanja mjere odnosno jačine interesa i održavanja primjerenog intenziteta. Uglavnom, svi se slažu da se interesi trebaju početi njegovati od najranije dobi, a intelektualni interesi mogu se razvijati samo postepenim i upornim radom odgajatelja, učitelja i roditelja.

Kako nastaju i kako se razvijaju interesi za čitanje? Savremena škola malo se bavi ovim problemom, pa se otvara prostor za posebne oblike rada biblioteke i bibliotekara. Takođe, jedno od najtežih pitanja u školskim uvjetima jeste kako razvijati i bogatiti interese, kako ih usmjeravati i voditi. Vezano uz to je i pitanje kako razvijati interes za čitanje, učenje i usavršavanje u uvjetima kada na odgajnika djeluju nepovoljni opći i individualni faktori, kao što su siromaštvo, bolest, nesigurna društveno-politička situacija, i tako dalje. Nažalost, na ova pitanja nema općepriznate formule niti u školskoj praksi koja ima dugu tradiciju obrazovanja i odgoja, iako ima pojedinačnih nastojanja pedagoga da se interesi za pojedine predmete iskoriste prema daljem produbljivanju i širenju. Postupci i tehnike kojima treba usmjeravati i ostvariti takva kretanja još nisu dobro proučeni i nema općeprihvaćene formule. Ali sigurno je da u podsticanju čitanja važnu ulogu igra izbor primjerenog podsticaja kao sredstva za ostvarenje odgovarajućih ciljeva odnosno razvijanje unutarnje motivacije za čitanje. Preporučuje se primjena nekih podsticaja kod djece kao što su priznanja, pohvale, nagrade ili drugi oblik izazivanja zadovoljstva i ugone kojima se postupno gradi pozitivan stav iz kojeg će se kasnije razviti unutarnja motivacija i potreba za čitanjem. Kad je riječ o tome da se nastava i odgojni rad u školi općenito učine interesantnijima između ostaloga naglašava se uloga ličnosti nastavnika. Ističe se da nastavnici kojima se učenici dive i koje poštuju, s kojima se identificiraju, čine da učenici stječu neposrednije interese za određeni predmet.³⁴ S ciljem razvijanja interesa, nastavnik odnosno pedagog/odgajatelj bi morao opažati i usmjeravati kretanje interesa učenika. Ova i druga iskustva i spoznaje psihologije motivacije i školske pedagogije, moguće je prenijeti na neke oblike pedagoškog rada u bibliotekama.

Kada se govori o otkrivanju onoga što motivira dijete na čitanje i onoga što ga zanima, tada bi se trebali uzeti u obzir razlozi eventualnog zaostajanja u učenju čitanja koje bi se kasnije moglo razviti u nemotiviranost, slab interes, odbojnost ili averziju prema čitanju, kako bi se moglo preventivno djelovati ili naknadno otklanjati posljedice. Budući da je čitanje proizvod tri faktora: različitih djetetovih sposobnosti i specifičnih vještina, zanimljivosti i atraktivnosti materijala za čitanje, te metoda podsticanja i podučavanja, može se pretpostaviti da se među njima kriju i razlozi zaostajanja u čitanju i odbojnosti prema čitanju. Nije moguće pouzdano znati uzroke neuspjeha ili slabog uspjeha bez određenih testiranja, ali potrebno je poznavati barem osnovne uzroke o kojima treba voditi računa kada se pripremaju bibliotečki programi podsticanja čitanja. Uzroci odbojnosti prema čitanju su individualni i ovise o

nekoliko faktora. Psiholozi su ranije isticali da kod pravilnog određivanja individualne spremnosti djeteta na učenje čitanja treba paziti na to da je mentalna zrelost značajan faktor, a neka ranija istraživanja pokazala su da prijevremeni početak učenja čitanja kod djece koja zaostaju u duševnom razvoju izaziva jaku frustraciju.³⁵ Smatralo se da ako dijete suviše rano počne s vježbanjem neke aktivnosti za koju nije spremno odnosno dovoljno zrelo ono gubi prirodni entuzijazam za nju kada dođe u razvojni nivo za vježbanje te aktivnosti. Ta su mišljenja danas napuštena. Neki autori smatraju da je uzrok kasnije averzije prema čitanju obično u neugodnosti zbog neuspjeha u razdoblju početnog čitanja.³⁶

Novija objašnjenja uzroke averzije prema pisanom tekstu povezuju s emocionalnom reakcijom na neuspjeh u dešifriranju (dekodiranju) riječi ili sa nezanimljivošću aktivnosti.³⁷ Međutim, sigurno je da i metoda podučavanja, te odgovarajući stimuli igraju veliku ulogu u stavu prema čitanju i uspjehu u čitanju. Dijete svoj stav prema čitanju počinje graditi puno prije nego što počne samostalno čitati, a njegov afinitet ovisi najčešće o stavu roditelja i podsticajima iz okoline. Ako nema takvih stimulansa i dijete se susretne s knjigom i čitanjem tek kada oni postanu dio obaveznih školskih zadaća, postoji velika vjerovatnoća da će čitanje za njega biti samo obaveza³⁸. Iz tog stava obično proizlazi i kasnija odbojnost prema čitanju. Takođe, značajno je da prema nekim procjenama svaki osmi ili deveti pojedinac među onima koji imaju teškoća s čitanjem ima specifičan poremećaj koji se označava kao razvojna disleksija³⁹. Sve to ukazuje na ozbiljnost i odgovornost koju sa sobom nosi podsticanje čitanja, jer od odraslih u velikoj mjeri ovisi uspjeh i zanimljivost aktivnosti čitanja.

Djetetu treba omogućiti da shvati da je pisana riječ izvor obavijesti, znanja i pomoći u raznim životnim situacijama, ali i izvor užitka i zabave, tako što će biti okruženo osobama koje pišu, čitaju i pismeno komuniciraju s drugima i što će biti uključeno u jednostavne pismene aktivnosti koje su mu razumljive, zabavne i imaju jasan cilj. Svakodnevno čitanje djetetu koje se odvija uz osjećaj povezanosti, topline i zajedničkog uživanja u priči omogućit će mu da to spozna i da takav užitak postane njegova stalna potreba. Međutim, učinkovito zajedničko čitanje nije ono u kojem je odrasli čitač a dijete samo pasivni promatrač i slušalac, nego je to interpersonalna aktivnost u kojoj se moraju poštovati neka pravila jer je cilj da se u djetetu razvija ljubav prema knjizi i čitanju, ali i djetetove govorne i spoznajne sposobnosti⁴⁰. Prilikom čitanja nužno je kroz razgovor obraćati pažnju na uočavanje poruke i otkrivanje smisla pisanog teksta, što se najbolje postiže samostalnim prepričavanjem priče i dramtizacijom priče. Atmosfera čitanja treba biti opuštena, ugodna, topla,

35 Isto, str. 21.

36 Usp. Kobola, A. Unapređivanje čitanja u osnovnoj školi. Zagreb: Školska knjiga, 1977. Str. 169.

37 Usp. Čudina-Obradović, M. Nav. djelo, str. 46.

38 Usp. Stričević, I. Reading for Pleasure: What libraries for children and young adults owe to each child and young person and to the society as a whole. Hong Kong: The Chen Yet-Sen Family Foundation, 2007. URL: http://www.chenyetsen-foundation.org/file/speech_content_lvanka.doc (27.05.2008.)

39 Usp. Žiropada, Lj. Nav. djelo.

40 Usp. Kasapović, I. Nav. djelo.

34 Isto, str. 128.

roditelj/odgajatelj smiren i opušten, a najpodsticajnije je metoda dijaloškog čitanja u kojemu je čitanje oblik razgovora, koji s vremenom postaje sve složeniji i bogatiji.⁴¹ Takva interakcija nije samo dobit s emocionalnog stajališta i djetetovog mentalnog razvoja, nego dijete kroz taj čin uči kako funkcioniraju knjige (šta je stranica, red, riječ, slovo, početak i kraj i sl.), kako funkcioniraju priče (oblik priče, uloga likova, odnos imaginarnog i stvarnog života, i sl.) i kako koristiti jezik u procesu mišljenja⁴², odnosno shvaća bit komunikacije s pisanim tekstom i njegovu strukturu.

Velika je važnost prvih tekstova za čitanje koje bi trebalo pažljivo birati prema strogim estetskim i sadržajnim kriterijima. Oni moraju biti jednostavnoga jezika, uz mnogo ponavljanja, zanimljivog sadržaja, dinamičnog zbivanja, s vrijednom porukom i potpomognuti bogatim ilustracijama. Malo dijete ne može stvarati slike i predodžbe u svijesti jer se sposobnost zamišljanja situacija razvija kod većine djece tek između osme i devete godine života pa mu je potrebno da se pomaže svim raspoloživim sredstvima da bi shvatilo smisao teksta.⁴³ Čim se djetetove spoznajne sposobnosti razvijaju, treba ga sve više podsticati da samostalno zamišlja ono o čemu se govori i da stvara cjelovite a ne samo vidne predodžbe. Radi izgradnje bogatoga predodžbenog života potrebno je osigurati djetetu što više neposrednog iskustva sa stvarima i bićima, upozoravajući ga na njihova svojstva, jer bez bogatoga osjetilnog iskustva dijete će se oslanjati samo na vizualnu pojavnost i njegov će doživljaj biti siromašan.

Inače, problem kako zainteresirati djecu i mlade da uče, da čitaju i da se naprežu, uvijek je aktuelan i nema gotovih rješenja. Za osobe koje brinu o odgoju djeteta to je ponekad izazov, jer moraju uložiti mnogo više mašte i nпора da djetetu čitanje bude privlačno i zabavno, nego u slučaju kada je riječ o igranju igračkama, videoigricama, *shoppingu* ili gledanju televizijskog programa, jer je čitanje ipak složena i zahtjevna misaona aktivnost za nečitača, početnika i nevještog čitača. Osim toga, učenje čitanja je učenje pisanoga jezika čija su struktura i zakonitosti drukčiji od usmenoga jezika kojim se služimo u svakodnevnoj komunikaciji, što dodatno čini složenom aktivnost čitanja. Svi se slažu da je primarno zadatak škole da kod djeteta razvije naviku da ulaže trud u razumijevanje tekstova i da mu pruži znanje o načinima kako da to postigne, ali je istovremeno poznato da se u školi veoma malo pažnje posvećuje razvoju efikasnih postupaka i strategija čitanja s razumijevanjem, shvatanjem smisla i zaključivanjem radi uspješnog učenja. Stoga je sve više prostora za inicijativu roditelja, biblioteka i izvanškolskih institucija da djeluju kroz razne oblike neformalnog učenja.

Uloga igre u podsticanju čitanja

Poznata je krilatica „učenje kroz igru“, koja se u novije vrijeme često navodi kao zahtjev da se odgoj i obrazovanje predškolskog i djeteta rane školske dobi učini prijatnijim i primjerenijim njegovoj dobi. Kako dijete uči, kako najlak-

še i najbrže usvaja nova znanja i vještine? Da li je dijete predisponirano za namjerno učenje ili mu je primjerenije spontano učenje kroz neku ugodnu aktivnost koja odgovara njegovim trenutnim potrebama i interesima, te njegovoj životnoj dobi i razvojnom stupnju? Da li na isti način i iste sadržaje uče sva djeca koja pripadaju istoj odgojnoj skupini ili postoje neke razlike među njima? Proces, elementi, načini i strategije učenja djeteta, vrlo su široka i kompleksna tema kojom se bave mnoge psihološke teorije.

Igra je termin koji se često neodređeno koristi, pa se lako može izgubiti iz vida njegovo pravo značenje. Ona je dugo smatrana načinom da se ispuni vrijeme do dolaska pravih i ozbiljnih obaveza, a ne značajnom potrebom djeteta. Igra je za djecu nešto potpuno drukčije nego za odrasle osobe. Za dijete je igra osnovni i najbitniji oblik njegova života i aktivnosti uz pomoć koje ono komunicira s okolinom i prilagođava je svojim potrebama.⁴⁴ U novije vrijeme mnogo je definicija igre i objašnjenja njezine višestruke vrijednosti za pravilan djetetov razvoj, ali je značajno da igra koja ima svrhu učenja čitanja i razvijanja navike čitanja treba biti stručno planirana, vođena i usmjeravana ka određenom cilju, ali tako da ne izgubi svojstva spontanosti i zabave. Ona mora biti prilagođena djetetovim aktuelnim potrebama i interesima, njegovoj životnoj dobi i razvojnom stupnju, usklađena s mogućnostima, ciljevima i potrebama kulturne sredine u kojoj se odvija.

Budući da se u djetinjstvu isprepliću igra, rad i učenje, dokazano je da se bolji rezultati postižu ako se učenje i rad izvode uz pomoć aktivnosti koja uključuje elemente igre, jer je dijete više motivirano za zadatke koje ispunjava u igri. Igra je dobra za dijete zbog toga što ispunjava mnoge različite funkcije i jer ima psihološki, pedagoški i socijalni značaj. Neki savremeni psiholozi tvrde da je za djecu starosti do 10 godina najzdravije da se što više igraju, jer je to najbolje za njihov tjelesni, psihički i društveni razvoj, a igra predstavlja faktor koji povećava njihovu sposobnost djelotvornog učenja.⁴⁵ Znanje djeteta o sebi samome i drugima počinje u igri kao važnom obliku interakcije s drugim osobama.⁴⁶ Stoga, igra može biti efikasno sredstvo odgoja i metoda ranog obrazovanja djeteta jer igrajući se ono stječe znanja i uči ponašanja.⁴⁷ Međutim, igra može poslužiti samo kao početna motivacija za razvijanje navike, jer bi u suprotnom mogla postati samoj sebi cilj i ne bi imala odgojno-obrazovni efekt. Odrasli moraju njegovati pozitivan stav prema važnosti dječje igre, stvarati uvjete za igru i biti spremni da sudjeluju u njezinu odvijanju. Motivacija aktivnostima koje su nalik na igru dokazano daje mnogo bolje odgojne efekte od drugih metoda koje se koriste u odgoju djeteta. Bit podučavanja i učenja kroz igru je povezivanje znanja sa životom, što je jedan od najvažnijih zahtjeva u razvijanju i vođenju interesa za učenjem.

Uloga igre i igrolikih aktivnosti u razvijanju predčitačkih vještina i navike čitanja u djeteta nije dovoljno istaknuta u diskusijama na temu podsticanja i podučavanja čitanja, a

41 Usp. Čudina-Obradović, M. Nav. djelo, str. 35.

42 Usp. Stričević, I. Uloga obitelji u razvijanju čitateljske kulture djece predškolske dobi. // Kako razvijati kulturu čitanja : zbornik / Javor, Ranka (ur.). Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, 1999. Str. 87-89.

43 Usp. Čudina-Obradović, M. Nav. djelo, str. 47.

44 Usp. Stevanović, M. Predškolska pedagogija : druga knjiga. Tuzla: R & S, 2001. Str. 272.

45 Usp. Juul, J. Vaše kompetentno dijete : za nove temeljne vrijednosti obitelji. Zagreb: Educa, 1996. Str. 173.

46 Usp. Hwang, P.; Nilsson, B. Nav. djelo, str. 175.

47 Usp. Stevanović, M. Nav. djelo, str. 267.

njome se više bave psiholozi i pedagozi. U nekim klasifikacijama igara navode se didaktičke igre, kojima se proširuje i bogati dječje znanje gdje spadaju igre riječima i simboličke odnosno igre uloga⁴⁸. Ove igre mogu biti korisne u razvijanju predčitačkih vještina i podsticanju interesa za čitanje. Zanimljivo je da neki psiholozi navode da je uloga inteligencije u igri djeteta naročito upadljiva kod čitanja, koju takođe smatraju vrstom igre, naglašavajući da se rani interes za čitanje i sposobnost za čitanje javlja češće kod djece s visokim koeficijentom inteligencije.⁴⁹ Prema njihovim nalazima vrlo bistra djeca provode više vremena u čitanju i raspolazu širim čitalačkim interesima nego djeca s prosječnom inteligencijom, uživajući u čitanju rječnika, atlasa, enciklopedija, knjiga o prirodnim znanostima i drugih, a odbijajući bajke, grubi avanturizam i misterije.⁵⁰ Podsticanje djeteta na čitanje vezano je uz razvoj njegovih spoznajnih sposobnosti odnosno podsticanje na promatranje, slušanje, doživljavanje predmeta i pojava u prirodi, umjetnosti i životu, opažanje, razmišljanje, maštanje, sanjarenje, kritičko prosuđivanje i raspravljanje o doživljenom – a sve je to moguće kroz igru. Djetetu treba osigurati uslove da slobodno, s povjerenjem i iskrenošću, izražava svoje misli i osjećaje.

Koje su zadaće biblioteka i bibliotekara vezane uz ove i druge važne zaključke? Ovdje su naznačeni samo neki, ali postoje još mnoga značajna pitanja o kojima bibliotekari moraju voditi računa pri kreiranju i realizaciji odgovarajućih djelotvornih programa za djecu. Biblioteke su različite kao i kulturne zajednice u kojima djeluju, ali njihova misija i vodeći principi uvijek su i svuda isti. Podsticanje čitanja i razvoj kulture pismenosti danas se nameće kao važan integralni dio kurikuluma namijenjenih svim dobnim skupinama i svim razinama odgojno-obrazovnog procesa, od vrtićkih do visokoškolskih. U tome poslu značajna je uloga biblioteka i bibliotekara. Biblioteke svih vrsta mogu imati vlastite programe podsticanja čitanja, ali je svakako učinkovitije kada su oni obavezni dio programskih sadržaja nekog stupnja odgojnog procesa.

Zaključno razmatranje

S razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija i ogromnom produkcijom informacija, pitanje podsticanja na čitanje djeteta od najranije ne gubi na značaju kao što se može činiti, nego postaje aktuelnije nego ikada prije. Cilj podsticanja čitanja jeste uvođenje u svijet knjige i čitanja, pažljivo i bez prisile, djelujući tako da djeca zavole čitanje i uživaju u njemu cijeli život, da se koriste tom sposobnošću i vještinom u razne svrhe. To je veoma složena i odgovorna zadaća. Podsticanje čitanja obuhvatnija je i šira aktivnost nego što se obično misli. Iako nije riječ o formalnom podučavanju čitanja, ipak se radi o kompleksnoj pedagoško-psihološkoj aktivnosti koja od izvođača i kreatora zahtijeva poznavanje niza općih i specijalnih pedagoških, psiholoških, didaktičkih i metodičkih znanja i vještina pa je i kreiranje odgovarajućeg bibliotečkog programa ozbiljna zadaća koja uključuje više kompone-

nata. Takva aktivnost trebala bi biti sastavni dio ukupnog odgojno-obrazovnog procesa koji ima svoj tok, zakonitosti, ciljeve i sredstva, a nikako nešto kampanjsko, kratkotrajno i prepušteno pojedinačnoj volji. Radi postizanja mjerljivog uspjeha mora se djelovati na osnovu određenih planova, programa i sadržaja utemeljenih na znanstveno-stručnim spoznajama i odgovarajućoj metodologiji koja će postepeno dovoditi do cilja, te pratiti tok napredovanja i vrednovati rezultate. Bibliotekari i stručnjaci koji kreiraju i realiziraju programe podsticanja čitanja namijenjene djeci od najranije dobi trebali bi ne samo dobro razumjeti dijete nego i znati primijeniti odgovarajuća sredstva za razvoj motivacije. Biblioteke svih vrsta mogu imati vlastite programe podsticanja čitanja, ali je svakako učinkovitije kada su oni obavezni dio vrtićkog ili školskog kurikuluma. Međutim, vezano uz to još mnoga pitanja čekaju zadovoljavajuće odgovore.

Učenje čitanja veoma je složen, zahtjevan i dugotrajan proces uz koji su ponekad povezane i teškoće. Novija psihološka istraživanja pokazuju da je za pravilan razvoj čitačke vještine potrebna priprema koja započinje od najranije dobi djeteta i koja podrazumijeva razvoj tzv. predčitačkih vještina. Neki autori navode da se čitačka vještina najbolje usvaja i automatizira u periodu između treće i desete godine života. U skladu s ovim spoznajama, glavna odgovornost za početni razvoj vještine čitanja kao i za ispravan stav prema čitanju prelazi sa učitelja, za kojega se ranije smatralo da je najodgovorniji za čitanje, na porodicu i odgojne institucije. Na stjecanje vještina i navika mnogo utječe stimuliranje, a pohvala, priznanje i nagrada najbolji su podsticaj na vježbu kod djece. Dijete ne uči novu radnju odjednom, nego postepeno, a učenje brže napreduje što je veće zadovoljstvo što ga dijete postiže naučenom radnjom. Ako osjećaj ugođe, odnosno pohvala, priznanje ili neki drugi oblik zadovoljstva nastupa neposredno poslije završenog čina, učenje će brže napredovati. Stalno hrabrenje i podsticanje djeteta bitni su činioci napredovanja u procesu učenja jer što ih se više hrabri djeca brže i bolje uče. Međutim, uspjeh u čitanju ne ovisi od bilo kakvog podsticaja, nego od podsticaja koji odgovara dobi i psihološkoj strukturi ličnosti djeteta. Podsticanje kao odgojna metoda ne može biti kampanjski posao, već studiozan i sistematičan rad jer se iz vanjskih podsticaja treba razviti unutarnja motivacija što je zahtjevan i sofisticiran posao.

Ako uzmemo u obzir da su ciljevi podsticanja čitanja da čitačka vještina postane navika čitanja, da se razvije unutarnja potreba i interes za čitanje, da se razvijaju efikasne strategije čitanja s ciljem boljeg razumijevanja, kritičkog prosuđivanja i estetskog uživanja, onda je potrebno stručno pedagoško vođenje koje uključuje postupke kao što su buđenje interesa, razvijanje i usmjeravanje motivacije za čitanje. Interes je uvjetovan emocionalnom privlačnošću nekog objekta ili aktivnosti. Kada se njeguju interesi treba djelovati tako da se ugodna emocionalna iskustva vezuju uz nastavne sadržaje, methodske postupke i slobodne aktivnosti. Budući da je čitanje proizvod tri faktora: razvoja različitih djetetovih sposobnosti i specifičnih vještina, zanimljivosti i atraktivnosti materijala za čitanje, te metoda podsticanja i podučavanja, može se pretpostaviti da se

48 Isto, str. 276.

49 Usp. Herlok, E. B. Razvoj deteta. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, [s.a.]. Str. 369.

50 Isto, str. 370.

među njima kriju i razlozi zaostajanja u čitanju i odbojnosti prema čitanju. Dijete svoj stav prema čitanju počinje graditi puno prije nego što počne samostalno čitati, a njegov afinitet ovisi najčešće o stavu roditelja i stimulansima iz okoline. Velika je važnost prvih tekstova za čitanje koje bi trebalo pažljivo birati prema strogim estetskim i sadržajnim kriterijima. Oni moraju biti jednostavnoga jezika, uz mnogo ponavljanja, zanimljivog sadržaja, dinamičnog zbivanja, s vrijednom porukom i potpomognuti bogatim ilustracijama.

Za dijete je igra osnovni i najbitniji oblik njegova života i aktivnosti uz pomoć koje ono komunicira s okolinom i prilagođava je svojim potrebama. Igra koja ima svrhu učenja čitanja i razvijanja navike čitanja treba biti stručno planirana, vođena i usmjeravana ka određenom cilju, i to tako da ne izgubi svojstva spontanosti i zabave. Motivacija aktivnostima koje su nalik na igru daje mnogo bolje odgojne efekte od drugih metoda koje se koriste u odgoju djeteta. Podsticanje djeteta na čitanje vezano je uz njegov kognitivni i socioemocionalni razvoj odnosno uz podsticanje na promatranje, slušanje, opažanje, doživljavanje predmeta i pojava u prirodi, umjetnosti i životu, razmišljanje, maštanje, sanjarenje, kritičko prosuđivanje i raspravljanje o doživljenom. Djetetu treba osigurati uslove da slobodno, s povjerenjem i iskrenošću, izražava svoje misli i osjećaje.

Literatura

Babić, V. Đ. Humanistički aspekti razvijanja motivacije u procesu rada i učenja. Sarajevo: Svjetlost, 1977.

Čudina-Obradović, M. Igrom do čitanja : igre i aktivnosti za razvijanje vještina čitanja u djece od 3. do 10. godine života. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Gambrell, L.; Marinak, B. Reading Motivation : What the Research Says. 2009. URL: <http://www.readingrockets.org/article/29624> (19.10.2010.)

Gorman, M. Postojana knjižnica : tehnologija, tradicija i potraga za ravnotežom. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2006.

Herlok, E. B. Razvoj deteta. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, [s.a.].

Howe, M. J. A. Psihologija učenja : priručnik za nastavnike. Jastrebarsko: „Naklada Slap“, 2002.

Hwang, P.; Nilsson, B. Razvojna psihologija : od fetusa do odraslog. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2000.

IFLA/UNESCO Guidelines for Library Services to Babies and Toddlers. URL: <http://www.ifla.org/en/publications/guidelines-for-library-services-to-babies-and-toddlers> (28.05.2009.)

Juul, J. Vaše kompetentno dijete : za nove temeljne vrijednosti obitelji. Zagreb: Educa, 1996.

Kasapović, I. Podsticanje čitanja kod djece i mladih : kako odgovoriti na njihove savremene potrebe, zahtjeve i prava. // Bosniaca : časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine 14,14(2009), str. 50-58.

Kobola, A. Unapređivanje čitanja u osnovnoj školi. Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Košiček, M.; Košiček, T. I vaše dijete je ličnost. Zagreb: Panorama, 1967.

Maleš, D.; Stričević, I. Literacy Starts at home in early Childhood. // Literacy without Boundaries: Proceedings of the 14th European Conference on Reading, Zagreb, Croatia 2005. / eds. Gerry Shiel, Ivanka Stričević and Dijana Sabolović-Krajina. Osijek: Croatian Reading Association, 2007. Str. 77-82. URL: http://www.hcd.hr/datoteke/Zagreb_Conference_Proceedings.pdf (28.05.2009.)

Rakić, B. Motivacija i školsko učenje. Sarajevo: Svjetlost, 1977.

Steinbuch, M. Uključenost djelatnosti školske knjižnice i knjižničnog informacijskoga znanja u nastavne programe predmeta. URL: http://www.knjiznicari.hr/UDK02/images/4/4e/Uklju%C4%8Denost_djelatnosti_%C5%A1kolske_knji%C5%BEnice_i_knji%C5%BEi%C4%8Dnog_informacijskoga_znanja_u_nastavne_programe_predmeta_-_Majda_Steinbuch.ppt (23.04.2009.)

Stevanović, M. Predškolska pedagogija : prva knjiga. Tuzla: R & S, 2001.

Stevanović, M. Predškolska pedagogija : druga knjiga. Tuzla: R & S, 2001.

Stričević, I. Kultura čitanja i pismenosti : pogled iz međunarodne perspektive. URL: <http://www.hkdrustvo.hr/hr/skupovi/skup/122> (23.04.2009.)

Stričević, I. Reading for Pleasure: what libraries for children and young adults owe to each child and young person and to the society as a whole. Hong Kong: The Chen Yet-Sen Family Foundation, 2007. URL: http://www.chenyetsenfoundation.org/file/speech_content_Ivanka.doc (27.05.2009.)

Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi : priručnik za odgojitelje, roditelje i sve koji odgajaju djecu predškolske dobi. / Starc, Branka...[etc.]. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Učenje blago u nama : izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće. Zagreb: Educa, 1998.

Wren, Sebastian. Ten Myths About Learning To Read. URL: <http://www.readingrockets.org/article/351> (20.10.2010.)

Žiropađa, Lj. Usvajanje veštine čitanja. URL: <http://citiranje.webs.com/tekstovi/ucenjecitanja.pdf> (30.09.2010.)

**